

РОЗВИТОК АГРАРНИХ КЛАСТЕРІВ ЯК ОДИН ІЗ ШЛЯХІВ РЕАЛІЗАЦІЇ
ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В АГРОПРОМИСЛОВОМУ ВИРОБНИЦТВІ

У статті досліджено основні теоретичні та практичні аспекти формування кластерної моделі організації господарської діяльності як одного із перспективних напрямків підвищення конкурентоспроможності підприємств, досліджено формування кластерів в АПК. Обґрунтовано необхідність створення кластерних структур в економіці. Розглянуто зарубіжний досвід розвитку й організації мережі кластерів, сутність, різновиди та методи державної кластерної політики.

In the article the basic theoretical and practical aspects of forming of cluster model of the organization of economic activity are considered as one of perspective directions of increase of competitiveness of enterprises, forming of clusters at AIC. The article grounds the necessity of creating cluster structures within economy. Formation of the cluster policy in the regions of Ukraine. Foreign experience in establishment and development of a cluster network is considered.

Постановка проблеми. Реформування земельних відносин в Україні вимагає перебудови всієї системи організації аграрного виробництва. Важливого значення при цьому набуває розвиток аграрних кластерів, що сприяє створенню високотехнологічних і наукоємних об'єднань із замкненим циклом виробництва та високим рівнем доданої вартості у кінцевому продукті, створенню нових робочих місць різної кваліфікації, розвитку соціальної та виробничої інфраструктури на сільських територіях.

За таких умов необхідне визначення та обґрунтування шляхів підвищення конкурентоспроможності вітчизняних аграрних підприємств, з метою їх інноваційного розвитку, що надасть можливість удосконалитися та стати більш інвестиційно привабливими і, як наслідок, конкурувати з іноземними фірмами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження даної проблематики знайшло відображення у численних публікаціях. Серед наукових розвідок доцільно виділити роботи як зарубіжних учених: Т. Андерсон [1], П. Бекатіні [2], М. Енрайта [3], А. Миграняна [4], М. Портера [5], Х. Шреплера [6], так і вітчизняних: А. Брувер, С. Грищенко [7], І. Запатріної, О. Кучеренка [8] та інших. Серед досліджень останніх років

з проблем кластеризації у агропромисловому виробництві найбільш змістовними, з нашого погляду, є наукові розвідки вітчизняних науковців: В. Бакум [9; 10], Л.Богінської [11] М. Войнаренко [12; 13], В. Захарченко [14], М. Кропивко [15; 16], Г. Карпінської [17], Д.Крисанова [18] та інших.

Виділення невирішеної проблеми. Процес практичного втілення та труднощі, пов'язані з новизною кластеризації вітчизняної економіки, недосконалістю інституційного забезпечення відповідного процесу, відсутністю єдності поглядів на вирішення окремих проблем, зумовлюють актуальність дослідження питань створення та функціонування аграрних кластерів в Україні.

Мета наукової статті полягає у обґрунтуванні теоретичних та практичних засад розвитку аграрних кластерів як одного із шляхів реалізації державної політики в агропромисловому виробництві.

Основні результати дослідження. Процеси глобалізації економіки, які стали особливо помітними на рубежі століть, динамічні зміни у ринковому середовищі, пов'язані із розвитком технології, змінами фінансових потоків, передачею інформації та ін., вимагають від України відповідної реакції, яка означатиме, що її економічна й соціальна структура, в тому числі агропромисловий комплекс, повинні бути змінені у напрямку розвитку відповідних ринкових відносин. Враховуючи особливість структури вітчизняної економіки й, зокрема, аграрного комплексу, у сучасних економічних умовах проблема підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств набуває все більшої актуальності. Вступ до СОТ поставив українські аграрні підприємства у рівні умови із зарубіжними виробниками, що визначається свободою підприємницької діяльності, вільним ціноутворенням та обмеженою підтримкою з боку держави. Конкуренція як центральний механізм ринкової економіки поширюється на різні рівні економічної системи. Міжнародні організації регулярно проводять порівняння країн з різними параметрами: конкурентоспроможності, технологічного розвитку, розвитку людського капіталу, інформаційного розвитку. Конкуренція характерна й для внутрішніх учасників ринку.

Однією з особливостей конкурентних відносин в аграрному секторі економіки є доволі гостре протистояння між сільськогосподарськими товаровиробниками та їх партнерами із суміжних галузей АПК. Втрати, що їх зазнають сільськогосподарські підприємства внаслідок цього протистояння (зокрема, у зв'язку з диспаритетом цін на сільськогосподарську та промислову продукцію), небезпідставно вважаються однією з основних причин кризових явищ у системі аграрного виробництва. Тому ідея про можливість вирішення відповідних проблем через участь

сільськогосподарських товаровиробників у кластерних формуваннях швидко набула популярності, оскільки кластеризація економіки базується на поєднанні загальнонаціональних і регіональних інтересів, а також можливостей, з метою зміцнення сфери матеріального виробництва, і, на цій основі, підвищення життєвого рівня населення.

У переважній більшості визначень кластера зазначається позитивний вплив такого утворення на конкурентоспроможність суб'єктів підприємницької діяльності, що увійшли до його складу. Отже, існування кластерів пов'язується з конкурентними відносинами, а зміцнення конкурентоспроможності його членів означає, що вони набувають певних конкурентних переваг.

Як відомо, кластер не є чітко окресленою організаційно-правовою формою, і його члени, зберігаючи повну юридичну автономію, взаємодіють на основі стійких і довготривалих двосторонніх і багатосторонніх відносин. Функціонування кластерів не веде до повної відміни конкуренції між його членами, а лише трансформує конкурентні відносини. Йдеться про згладжування найгостріших протиріч, доповнення економічного суперництва співпрацею, спрямованою на подолання спільних проблем. Відсутність диктату зі сторони якоїсь однієї структури поєднується з багатовекторністю відповідних інтеграційних зв'язків і добровільністю участі в кластері посилюють життєздатність такого об'єднання. З іншого боку, збереження елементів конкуренції між членами кластера сприяє швидкому поширенню інновацій, що, зрештою, веде до підвищення їх конкурентоспроможності.

Певний кластер, як правило, формують різні за галузевою приналежністю та функціями підприємства, організації, установи. Сільськогосподарські підприємства можуть входити в аграрні (агропромислові, харчові) кластери, створені на різних організаційних рівнях. У багатьох регіонах України оголошено про створення кластерів, що територіально охоплюють цілу область, з широким представництвом у них різних підприємств АПК, наукових організацій, органів влади, фінансових структур.

Аграрна галузь є найбільш перспективною для кластеризації, адже практично кожна область регіону має унікальний аграрний потенціал, який при ефективному його використанні за допомогою кластерної моделі, сприятиме розвитку його супутніх структурних елементів, в тому числі на виробництво товарів повсякденного вжитку, торгівлі, транспорту, зв'язку та інших послуг.

Таким чином, на сьогодні застосування кластерного підходу в Україні є необхідною умовою для відродження вітчизняного виробництва,

підвищення ефективності інноваційного розвитку регіонів, досягнення високого рівня економічного розвитку та конкурентоспроможності. Кінцева мета – зайняття Україною гідного місця у глобальній системі економічного та політичного розвитку. Саме для України, особливо в умовах всезростаючої глобалізації та конкуренції, питання скорішого створення та сприяння ефективному розвитку кластерних об'єднань набувають особливої актуальності та мають безумовну перспективу, особливо в умовах змін, що відбуваються у світовій економіці, у якій на перший план виходить володіння якісно новим видом ресурсів, а саме інформацією, інноваціями, інтелектом.

Доволі принциповим є питання про участь у діяльності кластерів органів державної влади. Окремі автори, зокрема М. Войнарченко, відносять їх до безпосередніх (обов'язкових) учасників кластеру [13, с.246]. На думку інших дослідників, низький рівень участі органів виконавчої влади, місцевого самоврядування в реалізації кластерних проектів є одним із основних ризиків реалізації кластерної політики [20, с.136]. У практиці створення агропромислових кластерів в Україні представництва регіональної влади нерідко виступають одним із ключових їх організаторів. Безумовно, ініціююча й координуюча роль їх функціонування надзвичайно важлива. Однак, не менш важливою у формуванні кластерів є підприємницька ініціатива, яку не можуть повністю компенсувати ніякі зусилля владних структур.

Державна політика підтримки розвитку аграрних кластерів має сприяти модернізації галузі, підвищенню ефективності аграрного бізнесу та соціального розвитку регіонів. Основними елементами такої політики повинні бути наступні.

1. Формування нормативно-правового поля кластерної організації розвитку територій, що передбачає:
  - закріплення, в першу чергу, на рівні господарського законодавства, правового режиму функціонування кластерів в Україні, зокрема через введення правової категорії «кластер»;
2. Підвищення ефективності співпраці в системі «регіон – наука – виробництво», для чого необхідно:
  - регіональним центрам наукового забезпечення агропромислового виробництва здійснювати рекламування та демонстрацію передових науково-дослідних розробок, що сприятиме впровадженню таких розробок у виробничу діяльність підприємств кластерного об'єднання;
  - обласним та районним державним адміністраціям на основі замовлень учасників аграрного кластеру формувати замовлення вищим навчальним та професійно-технічним закладам України на навчання фахівців та

- спеціалістів необхідного профілю з майбутнім працевлаштуванням у структурі кластеру;
- обласним та районним державним адміністраціям розміщувати державне замовлення на продукцію з більш високими вимогами щодо якості в ефективно працюючих кластерах.
3. Забезпечення підтримки розвитку аграрних кластерів на регіональному рівні, для чого обласним і районним державним адміністраціям необхідно:
- здійснювати організаційно-економічну підтримку ініціатив підприємств та організацій кластерного об'єднання шляхом розвитку соціальної та виробничої інфраструктури регіону, в якому функціонує аграрний кластер, створення сприятливих умов для проживання та відпочинку працівників;
  - розробити веб-сайти та єдину інформаційну базу з інформацією про існуючі у регіонах кластери, інформувати підприємців про переваги кластерної моделі організації виробництва під час заходів з розвитку підприємництва, створювати електронні форми заявок для підприємств, які бажають стати учасниками кластерів, що дозволить усунути інформаційний вакуум для потенційних інвесторів, сприятиме залученню у кластери вітчизняного та іноземного капіталу;
  - упроваджувати на місцевому рівні процедури видачі дозволів за принципом «єдиного вікна», що прискорить проходження дозвільних процедур (насамперед у сфері будівництва та землевідведення), здійснювати часткове фінансування об'єктів соціальної, виробничої та побутової інфраструктури на основі державно-приватного партнерства в рамках узгодженого проекту;
  - більш дієво проводити політику інформування населення про переваги кластерних об'єднань, висвітлювати позитивний досвід співпраці у місцевих засобах масової інформації.

Досвід країн ЄС переконливо доводить, що кластеризація є однією з умов підвищення конкурентоспроможності економіки регіону та держав. Наприклад, економіка Фінляндії повністю кластеризована, у ній виділено 9 кластерів; економіка Нідерландів розбита на 20 «мегакластерів», на основі функціонування яких визначено пріоритети інноваційної політики держави. У Данії функціонує 29 кластерів, у яких беруть участь 40% усіх підприємств країни, які забезпечують 60% експорту. В Австрії діють транскордонні кластери з Німеччиною, Італією, Швейцарією, Угорщиною, активізуються зв'язки з Францією та Великобританією. У Німеччині створено промислові кластери, у Словенії прийнято стратегію зростання конкурентоспроможності промисловості, розроблено програму національного розвитку кластерів [21].

Близько 60 міждержавних, регіональних, національних, громадських організацій об'єднані в Європейський кластерний альянс, який функціонує на основі Європейського кластерного меморандуму [22]. Значну увагу кластерній моделі розвитку економіки приділяє й Уряд Російської Федерації. Зокрема, Концепцією довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. [23] передбачено формування нових центрів соціально-економічного розвитку, що ґрунтуються на розвитку енергетичної і транспортної інфраструктури та створенні мережі територіально-виробничих кластерів.

На основі викладено вище, доцільно, з нашого погляду, на рівні держави та регіонів України більш інтенсивно залучати світовий досвід розвитку кластерів і підтримувати кластерні ініціативи, у тому числі в аграрній сфері. Нинішня ситуація, коли ініціаторами створення кластерів виступають дрібні товаровиробники, не є перспективною. Важливо розвивати територіальне бізнес-середовище на основі державно-приватного партнерства, яке б базувалося на використанні бізнесом сприятливих природно-кліматичних та територіально-економічних умов регіону з активною державною підтримкою ініціатив товаровиробників щодо розвитку соціальної та виробничої інфраструктури.

Як зазначено у вітчизняній фаховій літературі, кластерна політика – це набір заходів та інструментів щодо стимулювання кластерів та прискорення їх розвитку [14]. Кластерна політика може здійснюватись на муніципальному, регіональному, національному та міжнародному рівнях. Метою кластерної політики є прискорення інноваційної динаміки, підвищення конкурентоспроможності та створення робочих місць.

При дослідженні сутності кластерної політики доцільно розглянути її класифікацію. У дослідженні В. Захарченко та В. Осіпов виділяють чотири типи кластерної політики, що відрізняються за механізмами її проведення: каталітична кластерна політика, підтримуюча, директивна та інтервенціоністська [14]. В 40% з 160 регіональних кластерів, що розвиваються у світі, місцеві та регіональні органи влади проводять підтримуючу кластерну політику. Каталітична політика проводиться національними, регіональними та локальними органами влади по відношенню до близько 20% регіональних кластерів, директивна – до 5% кластерів, а інтервенціоністська – близько 2-3% кластерів.

Можна також виділити два загальні типи кластерної політики за походженням «зверху - вниз» і «знизу - вверху». Ініціатором проведення кластерної політики першого типу є центральні або регіональні органи влади, а об'єктами проведення політики стають зазвичай позапросторові кластери –

групи суміжних підприємств, які формують в країні ланцюг додавання вартості різних товарів і послуг.

Прикладами проведення кластерної політики такого типу є Фінляндія, Нідерланди і Данія, причому Фінляндія багато в чому завдяки кластерній політиці змогла за останні 15 років увійти у світові лідери з конкурентоспроможності та перетворитися на телекомунікаційну супердержаву [24].

Тому, з нашого погляду, важливим є дослідження та аналіз упровадження інструментів кластерної політики на шляху реформування і модернізації економіки регіонів України.

У сучасній економічній практиці існує дві основні моделі, в рамках яких здійснюється кластерна політика: ліберальна та диригентська. Ліберальна кластерна стратегія є характерною для тих країн, які традиційно проводять ліберальну економічну політику та багато віддають на відкуп ринку, зокрема: США, Великобританія, Австралія, Канада. Диригентська кластерна політика проводиться урядами тих країн, що активно залучені до економічного життя країни. Серед них можна виділити Францію, Південну Корею, Сінгапур, Японію, Швецію, Фінляндію, Словенію.

На основі вивчення та аналізу досвіду економічно розвинених країн світу, ми можемо виділити основні цілі проведення кластерної політики:

- прискорення інноваційних процесів;
- підвищення конкурентоспроможності організацій і підприємств, що об'єднані у кластери: постачальників устаткування, спеціалізованих виробничих і сервісних послуг, науково-дослідних і освітніх організацій;
- створення робочих місць;
- забезпечення високих темпів економічного зростання й диверсифікації економіки;
- подолання великого розриву між ідеєю продукту та її впровадженням у практику.

Однак, можемо стверджувати, що у вітчизняній практиці недостатньо використовується світовий досвід формування кластерних структур. Практика перенесення зарубіжного досвіду кластерного розвитку показує, що вітчизняні підходи до організації та управління кластерною діяльністю, технопарки, бізнес-інкубатори відрізняються від зарубіжних аналогів, перш за все, низькою ефективністю внаслідок того, що в побудові національних кластерів не враховуються всі необхідні його структурні компоненти. Ще однією, з нашого погляду, найбільшою проблемою є відсутність стратегії та концепції інноваційного розвитку як всієї країни, так і окремих її областей,

які б включали необхідні економічні реформи та національну програму кластерної політики. Недостатня увага приділяється органами влади всіх рівнів до проблем кластерного розвитку держави. Однак, незважаючи на те, що кластерна політика не є новим явищем як у світі, так і в Україні, саме вона є одним із найпоширеніших та найефективніших інструментів на шляху до прискореного розвитку та модернізації національної економіки.

Кластерна організація економіки вважається важливим механізмом забезпечення соціально-економічного розвитку регіонів, зміцнення їх конкурентоспроможності. Остання проявляється, насамперед, у здатності регіонів залучати інвестиції. Інвестиційна привабливість підприємств-членів ефективного кластеру зростає. Та слід враховувати, що в різних регіонах країни є неоднакові умови для формування й ефективного функціонування аграрних кластерів.

Відправним пунктом у створенні кластерних об'єднань має бути регіональне та міжрегіональне співробітництво підприємств певної галузі, визнаних навчальних закладів та науково-дослідних центрів, компетентних постачальників та сервісних підприємств. Очевидно, що для ефективного здійснення кластерної політики необхідне чітке уявлення її сутності, методів та схеми взаємодії кластерних елементів між собою.

Зважаючи на особливості ринкової діяльності сільськогосподарських підприємств, набуття ними конкурентних переваг проявляється насамперед у зниженні витрат. Участь сільгоспвиробників у аграрних кластерах створює можливість зниження трансакційних витрат, що супроводжують процедури відчуження і присвоєння прав власності. Зокрема, йдеться про витрати, пов'язані з отриманням інформації про параметри ринкової кон'юнктури, веденням переговорів, оформленням контрактів, контролем за їх виконанням, юридичним захистом інтересів суб'єктів господарювання у разі їх порушення під час виконання контрактів тощо.

Завдяки входженню в кластер сільськогосподарські підприємства можуть зменшити не тільки трансакційні, а й трансформаційні витрати, які виникають безпосередньо у процесі використання чинників виробництва. Йдеться про те, що завдяки збільшенню обсягів виробництва, яке розглядається як один із ефектів інтеграції, досягається економія умовно-постійних витрат, пов'язаних з використанням основних засобів, трудових ресурсів.

Однак, розвиток аграрних кластерів в Україні ускладнюють наступні чинники:

- недосконалість законодавчої бази для функціонування кластерів, і, як наслідок, відсутність підтримки кластерних ініціатив аграрних підприємств з боку держави;
- відсутність довіри між органами державної влади і бізнесом, а також між окремими компаніями, небажання компаній розкривати та ділитися внутрішньою інформацією через можливість зловживань та виникнення залежності від потужних партнерів;
- слабкість діючих аграрних кластерів через низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку, відсутність «агресивних» постачальників та вимогливих споживачів;
- можливість втратити право на одержання аграрним підприємством пільг та дотацій при будь-яких організаційних чи виробничих змінах;
- «відірваність» науки та освіти від аграрного виробництва: сільгосп підприємства не виступають замовниками на наукову та інноваційну продукцію, а продукція науково-дослідних установ не знаходить свого покупця серед товаровиробників;
- брак іноземних інвестицій та венчурного капіталу, які є важливим джерелом кластерів у розвинутих країнах;
- відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази про існуючі та потенційні кластери, що перешкоджає створенню у суспільстві розуміння переваг кластерних об'єднань, а також цілісної картини про функціонування та результати діяльності вже існуючих аграрних кластерів в Україні.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що впровадження кластерної політики є найважливішим кроком на шляху реформування та ефективного розвитку національної економіки. В умовах кластеризації економіки відбувається прискорення не тільки пріоритетних галузей економіки країни, а й регіональних галузей господарства.

На сьогодні все частіше українські вчені та практики розглядають питання конкурентоспроможності суб'єктів господарювання, у тому числі і аграрних підприємств, на основі інтеграційних механізмів, найбільшою популярністю серед яких користується кластерна модель. Приклади високого рівня конкурентоспроможності у багатьох країнах свідчить про переваги кластерної моделі.

Особливо актуальним на сьогодні є створення кластерів серед підприємств АПК, оскільки на даний час в Україні спостерігається недостатня інтеграція потенціалу суб'єктів господарювання АПК, слабкість

зв'язків між виробниками сировини, переробними підприємствами та науковими організаціями.

Таким чином, перспективи подальшого розвитку підприємств агропромислового комплексу ми вбачаємо у агропромисловій кластеризації – як концентрації та спеціалізації агропромислового виробництва з формування на території замкнутих циклів «виробництво – зберігання – переробка сільськогосподарської продукції» на засадах інтеграції з використанням механізмів корпорації та кооперації для одержання учасниками кластерів конкурентоспроможної продукції й підвищення прибутковості.

Література:

1. Andersson T., Schwaag-Serger, S., Sorvik, J., Wise Hansson, E. (2004). The Cluster Policies Whitebook. IKED.
2. Becattini G. From Marshalls to the Italian «Industrial Districts» // www.competitiveness.org.
3. Enright M. (1996). Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda. In: Staber, U., Schaefer, N., Sharma, B. (Eds.). Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin.
4. Мигранян А.А. Теоретические аспекты формирования конкурентоспособных кластеров. – М. : Аттика, 1997. – 215 с.
5. Портер М. Международная конкуренция / М. Портер // Пер. с англ.; Под ред. и с предисл. В.Л. Щетинина. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.
6. Шреплер Х. Международные экономические организации: Справочник / Пер. С.А. Тюпаева, И.Н. Фомичева. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 456 с.
7. Брувер А., Руденко Н., Грищенко С. Стратегічне планування місцевого розвитку : розробка та впровадження проектів : навч. посібник // А. Брувер, Н. Руденко, С. Грищенко. – К. : Європейська комісія, 2006. – 168 с.
8. Державне управління: плани і проекти економічного розвитку : монографія / За заг. ред. О.Ю. Кучеренка, І.В. Запатріної. – К.: ВІП, 2006. – 624 с.
9. Бакум В. В. Самоорганізація в агропромислових регіональних кластерах / В. В. Бакум // Економіка АПК. – 2009. – №1. – С. 21–28.

- 10.Бакум В.В. Методологія розробки агропромислових кластерних утворень регіону/ В. В. Бакум // Економіка АПК. –2009. – №4. – С.38-44.
- 11.Богінська Л.О. Кластерний підхід до підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва Сумської області / Л.О.Богінська // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2009. – №1. – С. 248-252.
- 12.Войнаренко М.П. Кластери як полюси зростання конкурентоспроможності регіонів / М.П. Войнаренко // Економіст. – 2008. – №10. – С. 27-30.
- 13.Войнаренко М. П. Кластери в інституційній економіці : монографія / М. П. Войнаренко. – Хмельницький: ХНУ, ТОВ «Тріада-М», 2011. – 502 с.
- 14.Захарченко В.И. Кластерная форма территориально-производственной организации /В.И. Захарченко, В.Н. Осипов. – Ч. 2: Повышение региональной конкурентоспособности на основе кластерного подхода – Одесса: Фаворит – Печатный дом, 2010. – 236 с.
- 15.Кропивко М.В. Кластерний підхід до управління сільським розвитком / М.В. Кропивко // Економіка АПК. – 2008. – №5. – С.55-58.
- 16.Кропивко М. Ф. Концептуальний підхід до кластерної організації та управління розвитком агропромислового виробництва/ М. Ф. Кропивко// Економіка АПК. – 2010. – №11. – С. 3-13.
- 17.Карпінська Г. В. Територіальні і методичні засади реструктуризації та кластеризації підприємств : монографія / Г. В. Карпінська; Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України. – Одеса: Інтерпрінт, 2011. – 202 с.
- 18.Крисанов Д. Кластеризація економічної діяльності і обслуговування як інструмент стійкого розвитку сільських територій / Д. Крисанов, Л. Удова// Економіка України. – 2009. – №10. – С. 69-75.
- 19.Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наукова доповідь / за заг. ред. акад. П. Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 342 с.
- 20.Чичкало-Кондрацька І. Б. Кластери у розвитку регіональних економічних систем : монографія / І. Б. Чичкало-Кондрацька, В.

- В. Величко. – Полтава: Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, 2010. – 166 с.
21. Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні : аналітична записка. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://www.ligazakon.ua/news_old/ga012109.html
22. Ткаченко В.Г. Кластеры в системе аграрного производства: сущность и значение в реализации инновационной политики государства / В.Г. Ткаченко, Богачов В.І. // Вісник економічної науки України. – 2011. – №2. – С. 182-189.
23. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации до 2020 г. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.ifar.ru/ofdocs/rus/rus006.pdf>
24. Ahonen P. Communications Superpower / P. Ahonen [Electronic resource] // Virtual Finland. – 2003 – August. – [<http://virtual.finland.fi/netcomm/newsowarticle.aspintNWSAID=25850>] . – 15.10.10.